

**DESPRE SEMIFICAȚIILE TERMENULUI ‘NUMEN’
ÎN OPERELE AUTORILOR LATINI DIN PERIOADA REPUBLICANĂ**

Carmen Fenechiu

Sur les significations du terme ‘numen’ dans les oeuvres des auteurs latins de la période républicaine (Résumé)

L’article essaye d’identifier les acceptions avec lesquelles le terme *numen* est employé dans les oeuvres des auteurs de la période républicaine. En cumulant les sens proposés par G. Dumézil dans “La religion romaine archaïque” et ceux établis par J. Pokorny dans son “Indogermanisches etymologisches Wörterbuch“, on a proposé initialement sept significations du mot. Par l’analyse philologique on a pu obtenir des exemplifications pour trois de ces valeurs: “volonté”, “puissance divine (qui est comme l’intégrale des volontés particulières du dieu)” et “signe de tête” (seulement chez Lucretius).

Mots clés: *numen*, volonté, puissance divine, signe de tête

On the Meanings of the Term *Numen* in the Works of Latin Authors Belonging to the Republican Age (Abstract)

The paper is investigating the meanings the term *numen* is used with in the works of authors belonging to the Republican period. By bringing together the meanings proposed by G. Dumézil in his book “La religion romaine archaïque” and the ones established by J. Pokorny in his “Indogermanisches etymologisches Wörterbuch“, it result that seven significations are thought as plausible for this word. The philological analysis reveals that only three of them are documented in the texts: “will”, “divine power” (expressing the whole of the particular wills of a god) and “nod” (attested only in Lucretius).

Key words: *numen*, will, divine power, nod

1. Scopul și obiectul cercetării

Demersul de față se constituie într-o încercare de analiză filologică aplicată termenului *numen* (unul dintre cei mai disputați din vocabularul religios latin), analiză bazată pe materialul factual oferit de textele literare latine din perioada republicană.

2. Etimologia și câmpul lexical al termenului

Julius Pokorny stabilește ca radical indoeuropean pentru *numen* rădăcina *neu-*, al cărei înțeles ar fi “einen Ruck machen oder Stoss geben”, bes. (europ.) “nicken, wincken”. În ceea ce privește cuvântul latin *numen*, Pokorny îi conferă următoarele sensuri “Wink, Wille, Geheiss, bes. göttliches.”¹

A. Ernout și A. Meillet, a căror analiză se limitează la limba latină, fără încercarea stabilirii radicalilor indoeuropeni ale cuvintelor latine, propun și presupun ca termen primar (din care s-ar fi creat *numen* și alte derivate), un verb (*nuo*, -is, -ere) dispărut deja în epoca clasică din cauza omonimiei cu un alt verb (**nuere*) dispărut și el ca circulație existentă, dar cuprins în *nutrix*. Autorii semnaleză, de asemenea, derivații și compuzii creați pe baza acestui verb:

nutus, -us m.: 1. “signe de tête; et spécialement, signe de tête comme manifestation d’un ordre ou d’une volonté”; 2. “par extension, inclinaison, attraction des corps”;

numen, -inis n.: “terme religieux [...], spécialement « puissance divine », d’où le sens concret de « divinité » que le mot prend à l’époque impériale”;

abnuo: “refuser d’un signe de tête, faire signe que non”;

adnuo: “acorder par un signe de tête”;

innuo: “faire un signe de tête à; signifier, intimer”;

renuo: “rejeter la tête en arrière en signe de refus”;

nuto: 1. “faire des signes de tête, signifier par signes”; 2. “chanceler, branler. De là: *nuta-men*, -tio, -bilis, -bundus, *ab-*, *ad-*, *re-nuto*”².

3. Starea cercetării

Referitor la sensul și semnificațiile termenului *numen*, opiniile specialiștilor au fost mult timp divergente, iscându-se o seamă de interpretări și polemici cărora G. Dumézil a încercat să le găsească o rezolvare în capitolul intitulat “La religion romaine la plus ancienne: *numen* ou *deus*”, capitol în care este combătută teza latinistului englez, Herbert Jennings Rose privitoare la așa-numitul predeism al religiei romane. Influențat de observațiile episcopului Codrington în ceea ce privește credința melanezienilor “à une force (mana) diffuse, ou plutôt dispersée dans des supports matériels nombreux, et d’action à la fois fruste et automatique”³, Rose preia și aplică aceste observații religiei romane în lucrarea sa “Primitive Culture in Italy”, identificând *mana* melanezian cu *numen*-ul latin, iar în “Ancient Roman Religion”, același autor explică formarea noțiunii de zeu personal, individualizat, antropomorfizat, ca pornind de la manifestări repetate, regulate și puternice ale acestei forțe (*mana*) răspândite peste tot.

O opinie asemănătoare este susținută de A. Grenier, care specifică “de cet essaim de *numina*, c’est à dire de volontés, d’énergies ou de forces, quelques-unes se détachent qui devinrent de véritables dieux: Saturne, Janus, Jupiter, Mars, Quirinus, Neptune, Vulcain.”⁴

G. Dumézil demontează argumentația acestor “primitiviști” arătând că ceea ce ei consideră a fi dovezi ce atestă predeismul religiei romane: lancia lui Marte, piatra lui Iuppiter sunt, de fapt, simboluri ale unor divinități personalizate, individualizate, nicidecum obiecte fetiș prin însuflirea cărora au fost creați zeei individuali și antropomorfi. În acest studiu cercetătorul francez demonstrează definitiv că *numen*-ul latin nu este o putere impersonală și că asimilarea acestei noțiuni “mana” melanezian nu-și găsește susținere în nici un argument

¹ J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, München, 1959, vol. 1, pag. 767

² A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, 1939, p. 688

³ G. Dumézil, *La religion romaine archaïque*, Paris, 1987, p. 36

⁴ A. Grenier, *Le génie romaine dans la religion, la pensée et l’art*, Paris, 1925, p. 108

solid. “*Numen* est inapte à remplir le rôle dont H. J. Rose l’a chargé. Les emplois anciens, comme l’étymologie, attestent au contraire la primauté du concept de dieu personnel: pendant des siècles, *numen* n’a été que *numen* dei, la volonté exprimée d’un tel dieu.”⁵ În favoarea acestei interpretări, Dumézil aduce argumentul etimologic: *numen* < *neu- “faire un geste expresif de la tête, et par extension, un signe pour approuver ou refuser”⁶, *deus* < *deiwo “designé un être individuel, personnel, pleinement constitué”⁷.

Autorul francez stabilește drept semnificații ale cuvântului *numen*: “volonté”, “puissance divine” (qui est comme l’intégrale des volontés particulières du dieu), “dieu”, “la notation de chacune des diverses *provinciae* qui composent le domaine complexe d’un dieu”, “l’expression de ce qu’il y a de plus mystérieux dans l’invisible”⁸.

Pe baza acestor lucrări reținem deocamdată ca posibile șapte semnificații pentru *numen*: 1°. “mișcare, semn făcut din cap”, 2°. “poruncă, ordin”, 3°. “voință divină”, 4°. “putere divină”, 5°. “divinitate”, 6°. “desemnarea fiecăreia din diversele *provinciae* ce alcătuiesc domeniul complex al unui zeu”, 7°. “esență divină”.

4. *Numen* și semnificațiile lui

4.1. Cuvântul *numen* nu apare deloc în comedia latină (Plaut, Terentius), fiind atestat numai începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al doilea a.Chr., în opera tragedianului L. Accius. Cele două fragmente de care dispunem, 646 R (la Nonius 173.27) și 692 R (la Varro *L.L.* 1.7.85) îl atestă alături de termenul “*nomen*” probabil într-un joc de cuvinte:

646 R: “*alia* hic sanctitudo est, aliud *nomen* et *numen* Iovis”

692 R: “*multis nomen* vestrum *numenque* ciendo”

În primul exemplu, *numen*-ul lui Iuppiter fiind opus lui *sanctitudo* înseamnă că cele două noțiuni au ceva în comun, căci altfel nu ar putea fi puse în relație, fie ea și de opoziție.⁹ Oponerea în poziționare simetrică sugerează totodată și posibilitatea unei sinonimizări, ce este corectată într-o manieră generală, fără precizări definitorii ale deosebirii, doar prin pronumele nehotărât *aliud*; adverbul *hic* poate fi interpretat ca restrângând sfera, particularizând. În plus, *numen* este determinat de numele divinității (în cazul acesta Iuppiter) aflat în genitiv, un genitiv al apartenenței. Caracterul sacru al lui *numen*, legătura lui cu o divinitate personală, individualizată, atestată prin una din cele mai vechi ocurențe, susține teza lui Dumézil privitoare la sensul și semnificațiile acestui concept. Se observă același conținut – apartenența – al determinantului exprimat printr-un adjectiv pronominal posesiv, la numărul plural, fiind, deci, vorba de *numen*-ul mai multor ființe, în invocare directă (persoana a II-a).

Marcus Terentius Varro simte nevoia unei explicitări a conținutului noțiunii din acest citat, fapt ce poate fi considerat drept indiciu pentru caracterul neclar și obscur al termenului încă din epoca clasică: “*numen* dicunt esse imperium, dictum ab nutu, <quod cuius nutu> omnia sunt, eius imperium maximum esse videatur” (*L.L.* 7.85). Gramaticul latin consideră, așadar, *numen* ca provenind din *nutu*, semnul făcut din cap ca semn de exprimare a unei porunci sau voințe, dar în indicarea unui sinonim nu se oprește asupra lui *voluntas*, care ar fi mai aproape de sensul lui *nutus*, ci oferă drept echivalent cuvântul *imperium* (putere) și explică această alegere prin formula “<quod cuius nutu> omnia sunt”. Având în vedere că *imperium* este o treaptă superioară, înglobantă a lui *voluntas*, la fel cum voința include sensul

⁵ G. Dumézil, *op. cit.*, p. 47

⁶ Id., *ibid.*, p. 46

⁷ Id., *ibid.*, p. 48

⁸ Id., *ibid.*, p. 47

⁹ cf. F. Pfister, s.v. *numen*, în Pauly – Wissowa, Real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart, 1937, vol. XVII, 2, col. 1273

de “mișcare a capului ca exprimare a unei porunci”, din opțiunea lui Varro pentru acest echivalent pentru *numen* rezultă că sensul cel mai al fragmentului 692 R este: “invocând prin multe cuvinte (?) numele și puterea voastră”.

În operele istoricilor romani din această perioadă, Caesar, Sallustius, Cornelius Nepos, frecvența folosirii acestui cuvânt este foarte redusă.

4.2. La Caesar se întâlnește o singură dată în *B.G.* 6.16.3: ”Natio est omnis Gallorum admodum dedita religionibus, atque ob eam causam, qui sunt adfecti gravioribus morbis quique in proeliis periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant aut se immolatuos vovent, administrique ad ea sacrificia druidibus utuntur, quod, pro vita hominis nisi hominis vita reddatur, non posse deorum immortalium *numen* placari arbitrantur [...]”.

În cazul acestui pasaj, sensul lui *numen* este, mai degrabă, cel de “putere divină”, decât cel de “voință divină”.

4.3. În lucrarea *De viris illustribus* a lui Cornelius Nepos, *numen* este atestat de două ori, sensul său fiind în aceste cazuri, mai probabil, cel de “voință divină”: “se autem, servata religione, confirmare exercitum, cum animadverteret deorum *numen* facere secum” (*Ag.* 2.5.4), respectiv “nihil enim rerum humanarum sine deorum numine geri putabat” (*Timol.* 4.4). Și în aceste fragmente, *numen* este determinat de genitivul posesiv plural al cuvântului *deus*.

4.4. Autorul republican în opera căruia *numen* se întâlnește cu o deosebită frecvență este *Marcus Tullius Cicero*, fiind atestate aproape 60 de ocurențe, marea lor majoritate limitându-se la domeniul divin. În aceste pasaje sensul lui *numen* este fie cel de “voință”, fie cel de “putere divină” și, precum în cazurile anterioare, termenul studiat este relaționat cu o divinitate personalizată, individualizată prin intermediul determinantului său. În cele mai multe cazuri acest determinant este substantivul comun *deus*, aflat fie, mai rar, la genitiv singular: “*numen* dei” (*Div.* 1.120), fie, în majoritatea ocurențelor, la genitiv plural determinat sau nu de epitetul *immortalis*: “*numen* deorum (immortalium)” (*Har.* 19.17, *Phil.* 11.28, *Phil.* 13.12, *N.D.* 3.92, *Div.* 2.29, *Div.* 2.36, *Dom.* 125, *Dom.* 141, *Har.* 19.3, *Leg.* 1.21), “*numen* divum” (*Div.* 2.63). Uneori termenul subordonat lui *numen* este adjectivul *divinum* (derivat din *deus*): “*numen* divinum” (*Arat. Phaen.* 34.305, *Fin.* 1.41, *Fin.* 5.49). Această determinare implică și la Cicero, ca și la autorii precedenți, o notă mai generalizantă, interferând cu valoarea calificativ/explicativă inerentă adjectivului ca parte de vorbire, în timp ce substantivul în cazul genitiv relevă raportul posesie/posesor, al cărui caracter e mai estompat în cazurile în care numele divinității nu e precizat, particularizarea maximă înregistrându-se în ocurențele în care *numen* e atribuit unei singure divinități al cărei nume e specificat: “*numen* Iovis” (*Tusc.* 2.23), “*numen* Cereris” (*Ver.* 2.4.107), “*numen* fatorum” (*Tusc.* 1.115), “*Cereris numen*, sacrorum vetustatem, fani religionem istius sceleratissimi atque audacissimi supplicio expiari volebant” (*Ver.* 2.4.111).

Coordonarea în unele pasaje a termenului *numen* cu *vis*: “accepissent etiam fama at auditionem esse quoddam *numen* et vim deorum” (*N.D.* 2.95), “prodigia vim eius *numenque* declarant” (*Ver.* 2.4.107), ar putea fi interpretată fie prin sinonimia celor două noțiuni (cum face Pfister)¹⁰, fie – credem – prin diferența lor de sens, adică *numen* nu e folosit în accepțiunea de “putere divină”, ci de “voință divină”.

Frecvența lui *numen* în textele ciceroniene nu poate fi decât un argument în ceea ce privește tenta intensă, gradul ridicat de religiozitate al operei și, implicit, al autorului, termenul fiind utilizat nu numai în lucrările de filosofie sau în cele ce se ocupă de religia romană, ci și în discursurile politice. De altfel, Cicero atribuie *numen* atât senatului: “*numen* Senatus” (*Phil.* 3.32), cât și poporului roman: “*numen* populi Romani” (*Quir.* 18), ceea ce servește relevării caracterului sacru al statului și instituțiilor sale, conferind totodată încărcătură emoțională ce avea un rol deloc neglijabil în “ars dicendi”.

¹⁰ F. Pfister, *op. cit.*, coloana 1276

4.5. Neotericul C. Valerius Catullus utilizează în poezia sa doar de trei ori cuvântul *numen*, versurile sale ușoare și sprințare fiind nepotrivite caracterului solemn, sacru implicat de acest termen. Nu este, așadar, întâmplător faptul că două din pasajele în care el este utilizat fac parte din “Epithalamul lui Thetis și Peleus”. În primul fragment *numen* are sensul de “voință divină”: “sicine discedens neglecto *numine* divum / immemor a, devota domum periuria portas ?” (64.134-135). Cel de-al doilea fragment atestă un sens rar folosit al lui *numen*, cel de “mișcare, semn făcut din cap pentru a exprima o poruncă sau o dorință”: “has postquam maesto profudit pectore voces, / annuit invicto caelestum *numine* rector, / quo motu tellus atque horrida contremuerunt / aequora concussitque micantia sidera mundus” (64.202-206).

Pfister afirmă că în acest pasaj *numen* nu trebuie necondiționat să aibă sensul de “semn făcut din cap”, ci îi conferă semnificația de “voință, putere divină”¹¹. Totuși, structura contextului, cu *numen* în poziție mediană între *annuit* și *motus*, dar mai ales prezența lui *quo*, chiar dacă în unire relativă, pledează pentru interpretarea lui *motu* ca reluare a lui *numen* și nu pentru raportarea la *annuit*, aflat la distanță. Așadar, în acest context *numen* trebuie, mai degrabă înțeles ca indicând “o mișcare a capului”, “un semn făcut din cap”.

Cea de-a treia ocurență a acestui termen în poezia catulliană atestă sensul cel mai frecvent în literatura preaugustană, cel de “putere divină”, *numen* fiind determinat de substantivul *deus* în genitiv plural, formă arhaică: “nec foedere in ullo / divum ad fallendos *numine* abusum homines” (76.3-4).

4.6. Spre deosebire de poezia neoterică a lui Catul, în poemul didactico-filosofic compus de Titus Lucretius Carus, *numen* se găsește în proporție relativ mare (de șase ori mai multe ocurențe), consecință și indiciu al deosebirii în tematica și ținuta genului abordat de cei doi poeți. Și la Lucretius *numen* are ca determinant fie substantivul *deus* (*numen* dei/deorum), fie adjectivul *divinum* (*numen* divinum). Sensurile lui *numen* nu diferă de cele întâlnite până acum: “voință divină” (sens 3°), “putere divină” (4°): “ac fieri divino *numine* rentur” (1.154), “naturam non posse deum sine *numine* credent / [...] tempora mutare” (2.168-170), pasaje ce atestă, mai probabil, sensul 3°, stabilit pe baza conținutului lexical cel mai potrivit fragmentului. Semnificația 4°, cea de “putere divină” poate fi decelată în versurile: “nunc quae causa deum per magnas *numina* gentis pervulgarit” (5.1161), “nec iam religio divom *numina* magni / pendebatur enim” (6.1276-1277).

Și la Lucretius o anumită zeitate poate fi înzestrată cu *numen* (*numen* Matris – Cybele): “Gallos atribuunt, quia, *numen* violarint / Matris et ingrati genitoribus inventi sint, / significare volunt indignos esse putandos, / vivam progeniem qui in oras luminis edant” (2.614-617).

În privința pasajului “terrificas capitum quotientes *numine* cristas” (2.632), Pfister¹² a demonstrat convingător că semnificația lui *numen* nu poate fi cea de “semn făcut din cap” (1°), ci numai cea de “putere divină”(4°).

O întrebuintare semnificativă, derivând din concepția filosofică a lui Lucretius, este atestată în 3.144, fragment în care se vorbește de “*numen* mentis” (puterea divină a minții).

5. Concluzii

Se poate conchide că în perioada republicană *numen* nu se întâlnește în textele literare decât cu cel mult trei sensuri (1°, 3°, 4°), în privința ultimelor două semnificații fiind uneori greu de precizat cu care dintre ele este utilizat *numen* în respectivele pasaje, atât accepțiunea de “voință divină”, cât și cea de “putere divină” putând fi valabilă. În plus, nu se poate vorbi

¹¹ F. Pfister, *op. cit.*, coloana 1289

¹² F. Pfister, *op. cit.*, coloana 1288

de o opoziție între operele în proză și cele în versuri în ceea ce privește utilizarea acestui concept, proporția frecvenței sau chiar lipsa lui trebuie evaluată ținând cont de caracterul conținutului operei, de gradul de compatibilitate cu un colorit religios accentuat.

Bibliografie

- F. Altheim, *A History of Roman Religion*, London, 1938
Jean Bayet, *Histoire politique et psychologique de la religion romaine*, Paris, 1973³
Eugen Cizek, *Istoria literaturii latine*, București, 1994
Darembert – Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Paris, 1896, tome II
George Dumézil, *La religion romaine archaïque*, Paris, 1987
Frieda Edelstein, *Curs de sintaxă latină*, audiată la Facultatea de Litere a U.B.B. între anii 2000 și 2004
A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, 1939
Aegidius Forcellini, *Totius Latinitatis lexicon*, Prato, 1868
Albert Grenier, *Le génie romain dans la religion, la pensée et l'art*, Paris, 1925
Pierre Grimal, *Literatura latină*, București, 1997
Yves Lehmann, *La religion romaine des origines au Bas – Empire*, 1993³
F. Pfister, *numen*, Pauly – Wissowa, *Real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, XVII, 2, Stuttgart, 1937
Julius Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, München, 1959
L. Preller, *Les diex de l'ancienne Rome*, Paris, 1865
Silviu Sanie, *Culte orientale în Dacia romană*, București, 1981
Robert Schilling, *Rites, cultes, dieux de Rome*, Paris, 1979

Surse pentru textele literare

- Caius Iulius Caesar, *Commentarii belli Gallici*, Leipzig, 1938
Marcus Valerius Catullus, *Carmina*, Leipzig, 1892
Marcus Tullius Cicero, *Scripta omnia*, Leipzig, 1991
Cornelius Nepos, *De viris illustribus*, Paris, 1912
Titus Lucretius Carus, *De rerum natura*, Paris, 1920